

Ηράκλειτος: Η Θεωρία της Ροής

Ευάγγελος Β. Τσακνάκης

Φοιτητική Εργασία (ΕΛΠ3365, ΑΠΚΥ)
Δολίχη, 10-2011

Περιεχόμενα:

Εισαγωγή

A. Η Εισήγηση της Θεωρίας της Ροής

- i. Επιχειρήματα που «θέλουν» τον Ηράκλειτο ως εισηγητή της Θεωρίας της Ροής
- ii. Επιχειρήματα που «αμφισβητούν» τον Ηράκλειτο ως εισηγητή της Θεωρίας της Ροής

B. Αποδοχή της Θεωρίας της Ροής από τον Ηράκλειτο

- i. Απόδοση στον Ηράκλειτο της ακραίας μορφής της «θεωρίας της ροής»
- ii. Η μορφή της θεωρίας η οποία εύλογα αποδίδεται στον Ηράκλειτο

Γ. Σημαντικές Έννοιες στο Φιλοσοφικό Σύστημα του Ηρακλείτου

- i. Λόγος
- ii. Ενότητα των Αντιθέτων
- iii. Πόλεμος

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Ο Ηράκλειτος,¹ ο οποίος ανήκει στους προσωκρατικούς φιλοσόφους, θεωρείται από πολλούς ερμηνευτές ως ο εισηγητής της «θεωρίας της ροής». Ορισμένοι άλλοι σχολιαστές αμφισβητούν αυτή τη θέση. Στην παρούσα μελέτη θα προβάλουμε τα επιχειρήματα εκείνων των σχολιαστών που υποστηρίζουν τον Ηράκλειτο ως εισηγητή αυτής της θεωρίας, καθώς και τα επιχειρήματα εκείνων που αμφισβητούν την άποψη αυτή.² Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στη μορφή της «θεωρίας της ροής», η οποία μπορεί εύλογα να αποδοθεί στον Ηράκλειτο. Τέλος, θα προσεγγίσουμε τις έννοιες «Λόγος», «Ενότητα των Αντιθέτων» και «Πόλεμος» σε συνάρτηση με την θεωρία της ροής όπως την αποδέχεται ο Ηράκλειτος.

A. Η Εισήγηση της Θεωρίας της Ροής

i. Επιχειρήματα που «θέλουν» τον Ηράκλειτο ως εισηγητή της Θεωρίας της Ροής

Οι ερευνητές, όπως ο Guthrie, που αποδίδουν τη θεωρία της ροής στον Ηράκλειτο υποστηρίζουν πως ο φιλόσοφος θεωρεί ότι τα πάντα διαμάχονται από αναγκαιότητα³ και δεδομένου ότι η διαμάχη είναι μεταβολή, τα πάντα αδιαλείπτως μεταβάλλονται.⁴ Έτσι, θεωρούν οι ερευνητές, με τη λέξη «πόλεμος» που διατύπωσε ο Ηράκλειτος εννοούσε τη διαμάχη που κυριαρχεί στο σύμπαν.⁵ Σε περίπτωση δε που υπάρξει μία «αρμονία» οφείλεται στην κατάσταση των αντιθέτων, τα οποία βρίσκονται σε απόλυτη ισορροπία, αντιμαχόμενα, όμως, δίχως να κυριαρχεί το ένα στο άλλο.⁶ Αυτό διαπιστώνεται και από το παράδειγμα του κυκεώνα,⁷ τον οποίο οι άνθρωποι έπρεπε να ανακατεύουν συνεχώς για να μην καταστραφεί.⁸ Σε περίπτωση που εγκαταλείπταν η προσπάθεια επικράτησης των αντιθέτων, ο κόσμος θα επερχόταν σε κατάσταση ακινησίας και θα καταστρεφόταν.⁹

Οι ερευνητές αυτοί προβάλλουν και τη διατύπωση του Ηράκλειτου ότι «δεν μπορεί να μπει κανείς στον ίδιο ποταμό δύο φορές». Ο Πλάτων ανέφερε πως, βάσει αυτής της διατύπωσης, συνεπάγεται το δίδαγμα «ότι τα πάντα μεταβάλλονται».¹⁰ Ο Θεαίτητος, επιπλέον, ανέφερε ότι τα πάντα κινούνται σαν το ρεύμα του ποταμού.¹¹ Ο Κρατύλος, μάλιστα, επέκτεινε αυτόν το συλλογισμό διατυπώνοντας ότι δεν μπορεί να μπει κανείς στον ίδιο ποταμό ούτε μία φορά, καθώς από τη στιγμή που θα αγγίξει το πόδι του στην επιφάνεια του νερού μέχρι τη στιγμή που θα αγγίξει το βυθό, το ποτάμι σε εκείνο το σημείο θα έχει ήδη μεταβληθεί.¹² Ο Αριστοτέλης, επίσης, αναφέρει ότι πρέπει να αποδοθεί στους οπαδούς του Ηράκλειτου ότι όλα ανεξαιρέτως βρίσκονται σε διαρκή μεταβολή.¹³

Επιπλέον, υποστηρίζεται πως από την παρατήρηση προκύπτει η συνεχής μεταβολή των πραγμάτων ως συμπέρασμα. Αυτό διαπιστώνεται μέσα από το παράδειγμα του τεντωμένου τόξου, το οποίο δίνει την εντύπωση πως είναι ακίνητο. Σε περίπτωση όμως που σπάσει η χορδή γίνεται αντιληπτή η διαρκώς καταβαλλόμενη προσπάθεια εξισορρόπησης των δύο τάσεων.¹⁴

³ Guthrie (1998), σ. 275.

⁴ Ό.π. σ. 276.

⁵ Ό.π. σ. 274.

⁶ Ό.π. σ. 278.

⁷ Είδος κρασιού ή ποτού, το οποίο παρασκευαζόταν από κρασί, κριθάρι, καθώς και τριμμένο τυρί. Βλ. Guthrie (1998) σ. 278.

⁸ Guthrie (1998), σ. 278.

⁹ Ό.π. σ. 278.

¹⁰ Guthrie (1998), σ. 279.

¹¹ Ό.π. σ. 279.

¹² Ό.π. σ. 280, σημ. 17.

¹³ Ό.π. σ. 281.

¹⁴ Ό.π. σ. 282.

¹ Γεννήθηκε και έζησε στην Έφεσο της Ιωνίας στα τέλη του 6^{ου} και στις αρχές του 5^{ου} αι.π.Χ. Βλ. Βιβριδάκης, Σ (2000) σ. 55.

² Ενδεικτικά θα βασιστούμε στις σχετικές μελέτες του Kirk, G.S. και του Guthrie, W.K.C. Βλ. Kirk (1988), Kirk (1998) και Guthrie (1998).

Ο Ηράκλειτος αναφέρεται και στη συμπαντική φωτιά. Οι ερευνητές που αποδίδουν τη θεωρία της ροής στον Ηράκλειτο υποστηρίζουν ότι ο φιλόσοφος θεωρεί πως η φωτιά μπορεί να έχει θεϊκό ρόλο, αλλά δεν αποτελεί αιώνια σταθερή ουσία. Θεωρεί προφανώς πως ο νόμος που επικρατεί στο σύμπαν δεν είναι νόμος σταθερότητας, αλλά νόμος μεταβολής. Όπως το παράδειγμα του ποταμού που, αν και φαίνεται σταθερός, το υλικό του συνεχώς μεταβάλλεται.¹⁵

Τέλος, οι ερευνητές διατείνονται πως η κεντρική ιδέα των αποσπασμάτων του Ηράκλειτου εμπεριέχει τη διαιώνιση της συμπαντικής τάξης, η οποία οφείλεται στη διαμάχη των αντιθέτων και στη λειτουργία της μεταβολής. Η οποιαδήποτε σταθερότητα είναι φαινομενική και προϊόν αδιάλειπτης διαμάχης και έντασης.¹⁶ Τα πάντα μεταβάλλονται και το μόνο που μένει σταθερό είναι η μορφή, βάσει και του παραδείγματος του ποταμού.¹⁷

ii. Επιχειρήματα που «αμφισβητούν» τον Ηράκλειτο ως εισηγητή της Θεωρίας της Ροής

Οι στοχαστές, όπως ο Kirk, που αμφισβητούν τον Ηράκλειτο ως εισηγητή της θεωρίας της ροής υποστηρίζουν πως δεν υπάρχει τίποτα στα σωζόμενα αποσπάσματα του Ηράκλειτου που να αναφέρεται στη διαρκή μεταβολή των πάντων. Η δε υπόθεση ότι ο Ηράκλειτος είναι ο εισηγητής αυτής της θεωρίας βασίζεται κυρίως στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη.¹⁸ Όμως, ο Πλάτων, όπως προκύπτει από τους διαλόγους του, δεν αντιμετώπισε ποτέ σοβαρά τον Ηράκλειτο,¹⁹ ενώ αμφίβολη είναι και η ικανοποιητική γνώση του για τις γνήσιες απόψεις του φιλοσόφου.²⁰ Ο Αριστοτέλης ανέφερε πως ο Πλάτων αντιμετώπισε τον Ηράκλειτο με χιουμοριστική ή ειρωνική διάθεση,²¹ ενώ και ο ίδιος ερμήνευσε αναχρονιστικά τη θεωρία του Ηράκλειτου.²² Ο Κρατύλος, ο οποίος ήταν σύγχρονος του Πλάτωνα, ήταν ο πρώτος γνωστός υποστηρικτής της ηρακλείτειας φιλοσοφίας, ενώ η μορφή ηρακλειτισμού που ανέπτυξε ήταν νόθα.²³ Ο Ηράκλειτος ενδιαφερόταν περισσότερο για την ενοποιημένη πραγματικότητα και λιγότερο για τη μηχανική της εξέλιξης και της αλλαγής.²⁴ Λόγω των προσωρινών διακοπών που προκύπτουν σε μάχες του πολέμου, για παράδειγμα μετά από ισοπαλία των συγκρουόμενων, ο Ηράκλειτος πρέπει να τοποθέτησε στο παγκόσμιο πεδίο μάχης την πιθανότητα προσωρινής σταθερότητας.²⁵

Η εικόνα του ποταμού χρησιμοποιήθηκε από τον Πλάτωνα και τους μεταγενέστερούς του για να ειπωθεί, λανθασμένα, ότι ο Ηράκλειτος πίστευε πως τα πάντα διαρκώς κινούνται.²⁶ Ο Ηράκλειτος, όμως, ίσως να χρησιμοποίησε τον ποταμό για να υποδείξει την ισορροπία του κόσμου.²⁷ Έτσι, οι ερευνητές τοποθετούν το παράδειγμα του ποταμού στην επισήμανση της κανονικότητας, της τάξης και του μέτρου, τα οποία ο Ηράκλειτος θεωρεί ότι ελέγχουν τη φυσική μεταβολή,²⁸ δεδομένου ότι η ιδέα της διατήρησης ενός είδους σταθερότητας στη μεταβολή που εξαρτάται από την έννοια του μέτρου, είναι παρούσα και κυριαρχεί στα αποσπάσματά του.²⁹ Στο απόσπασμα του ποταμού, διαφαίνεται η καθολικότητα της μεταβολής -η οποία αποτελούσε κοινό τόπο στον πρώιμο αρχαιοελληνικό στοχασμό- χωρίς να υποστηρίζεται η απόλυτη διάρκειά της. Η ενότητα, δηλαδή η σταθερότητα, αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο των πάντων, ενώ οι μεταβολές είναι εμφανείς οποτεδήποτε και οπουδήποτε.³⁰ Δεδομένου ότι όλα τα πράγματα είναι ένα, εάν σταματήσει η διαδοχή των αντιθέτων π.χ. η νύχτα να διαδέχεται τη μέρα, τότε καταστρέφεται η ενότητα και μαζί της ο Λόγος,³¹ ο οποίος είναι σταθερός νόμος για τα πάντα.³² Ο Λόγος αποτελεί ευρύτερη έκφραση του μέτρου, η έννοια του οποίου αναδεικνύεται ανώτερη από την έννοια της αναπόφευκτης αλλοίωσης. Και οι δύο έννοιες είναι απαραίτητες για τη διατήρηση της ενότητας που ενυπάρχει πίσω από τα αντίθετα και ο Ηράκλειτος επιχειρήσει να αποκαλύψει την ενοποιημένη εικόνα του κόσμου. Ο μεταγενέστερός του Πλάτων αγνόησε το μέτρο στη μεταβολή και ενέταξε τα αποσπάσματα του Ηράκλειτου στην εποχή του, καταστρέφοντας την ενοποιημένη ενότητα με την εσφαλμένη διατύπωση της φράσης «πάντα ρει».³³

Το μέτρο και η σταθερότητα διαφαίνεται και στο απόσπασμα με το τόξο, του οποίου η χορδή θα τεντώσει τόσο από τη μία πλευρά όσο και από την άλλη, ενώ αν υπερβεί το μέτρο το όργανο θα σπάσει.³⁴

Από τα αποσπάσματα «σοφία είναι να γνωρίζει κανείς πως κυβερνώνται τα πάντα» και «θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι όλα συμβαίνουν σύμφωνα με τη διαμάχη και την αναγκαιότητα» διαφαίνεται η ιδέα του σχεδίου και του στόχου, η οποία συμπληρώνεται από την έννοια του Λόγου, στον οποίο υπακούουν τα πάντα³⁵ και βασίζονται στο μέτρο. Για να διατηρηθεί η ενότητα, τα αντίθετα μεταβάλλονται σε συγκεκριμένες

¹⁵ Ό.π. σ. 286.

¹⁶ Ό.π. σ. 292.

¹⁷ Ό.π. σ. 294.

¹⁸ Kirk (1998), σ. 263.

¹⁹ Ό.π. σ. 264.

²⁰ Ό.π. σ. 266.

²¹ Ό.π. σ. 194.

²² Ό.π. σ. 194.

²³ Ό.π. σ. 193.

²⁴ Ό.π. σ. 195.

²⁵ Ό.π. σ. 202.

²⁶ Ό.π. σ.σ. 202-203.

²⁷ Ό.π. σ. 204.

²⁸ Ό.π. σ. 265.

²⁹ Ό.π. σ. 266.

³⁰ Kirk (1998), σ. 268.

³¹ Ό.π. σ. 268.

³² Ό.π. σ. 269.

³³ Ό.π. σ. 273.

³⁴ Ό.π. σ. 267.

³⁵ Ό.π. σ. 268.

ποσότητες προκειμένου να διατηρηθεί η κανονικότητα.³⁶

Σύμφωνα, λοιπόν, με τους μελετητές που αμφισβητούν τον Ηράκλειτο ως εισηγητή της θεωρίας της ροής, παραδείγματα όπως οι πέτρες και άλλα άψυχα αντικείμενα, για τα οποία δεν σώζεται καμία αναφορά για τη μεταβολή τους,³⁷ καθιστούν ακόμη περισσότερο αμφίβολη την άποψη του Ηράκλειτου περί διαρκούς μεταβολής των πάντων. Τα αντικείμενα, ωστόσο, μπορεί να παραμείνουν, προσωρινά, σε σταθερή κατάσταση χάρη στην «παλίντονον αρμονίην».³⁸

B. Αποδοχή της Θεωρίας της Ροής από τον Ηράκλειτο

i. Απόδοση στον Ηράκλειτο της ακραίας μορφής της «θεωρίας της ροής»

Από τις διατυπώσεις του Ηράκλειτου σχετικά με τη διαρκή μεταβολή του νερού του ποταμού, τη συνεχή αντίσταση της χορδής του τόξου και τη σύγκρουση του πολέμου διαφαίνεται η αντίληψή του για τη διαρκή μεταβολή των πάντων. Από τις διατυπώσεις του σχετικά με το Λόγο και τη Φωτιά διαφαίνεται και κάποιου είδους σταθερότητα των πραγμάτων στην αντίληψη του φιλοσόφου. Κατά συνέπεια, λοιπόν, δεν μπορούμε να αποδώσουμε στον Ηράκλειτο την ακραία μορφή της θεωρίας της ροής, με την έννοια ότι η μεταβολή των πάντων είναι εμφανής.

ii. Η μορφή της θεωρίας η οποία εύλογα αποδίδεται στον Ηράκλειτο

Οι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, ασφαλώς δεν θα μπορούσαν να γνωρίζουν επακριβώς τη σκέψη του Ηράκλειτου για το συγκεκριμένο θέμα και κατά συνέπεια υπάρχει πιθανότητα οι διατυπώσεις τους να είναι ανακριβείς. Όμως η εποχή των σημερινών ερευνητών απέχει πολύ περισσότερο από την εποχή του Ηράκλειτου. Κατά συνέπεια τα ίχνη προφορικής παράδοσης, που πιθανόν να υπήρχαν την εποχή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, σήμερα έχουν εξαφανιστεί. Η επιστήμη της φιλοσοφίας, ασφαλώς, είναι πιο εξελιγμένη σήμερα, όμως η προφορική παράδοση που ενδεχομένως να είχε διατηρηθεί στην εποχή του Πλάτωνα, θα ήταν σίγουρα ουσιαστική για τις διατυπώσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Οι σταθερές, όπως ο Λόγος και η Φωτιά, που εμπιρεύονται στα αποσπάσματα του Ηράκλειτου μπορούν να πείσουν ορισμένους ερευνητές πως ο ίδιος ο Ηράκλειτος δεν ήταν ο εισηγητής της θεωρίας της

ροής, ενώ η βάση του φιλοσοφικού του συστήματος αποτελούταν από αυτές τις σταθερές και θεωρούσε κυρίαρχη την ακινησία.

Στο απόσπασμα, όμως, που αναφέρεται στον ποταμό εκφράζεται η αντίληψη του Ηράκλειτου για τη φαινομενική σταθερότητα στη μορφή.³⁹ Μία σταθερότητα, όμως, η οποία είναι προϊόν αδιάλειπτης διαμάχης και έντασης.⁴⁰ Το δε υλικό που περιλαμβάνει η μορφή διαρκώς μεταβάλλεται⁴¹ και τα τοιχώματα του ποταμού αντιστέκονται. Δηλαδή, οι οποιεσδήποτε ισορροπίες είναι αποτέλεσμα συνεχών διαμαχών, όπως η τεντωμένη χορδή του τόξου ή η ανακωχή του πολέμου.

Μπορούμε να αποδώσουμε στον Ηράκλειτο, λοιπόν, μία ήπια εκδοχή της θεωρίας της ροής, βάσει της οποίας τα πάντα διαρκώς μεταβάλλονται, ακόμη και όταν αντιστέκονται στη φαινομενική τους σταθερότητα.

Γ. Σημαντικές Έννοιες στο Φιλοσοφικό Σύστημα του Ηρακλείτου

i. Λόγος

Αποσπάσματα: «Έχοντας ακούσει όχι εμένα, αλλά το Λόγο, είναι φρόνιμο να παραδεχθείτε ότι τα πάντα είναι ένα».⁴² «Γι' αυτό είναι αναγκαίο να ακολουθούμε το κοινό, αλλά, παρόλο που ο Λόγος είναι κοινός, οι πολλοί ζουν σαν να είχαν δική τους αντίληψη».⁴³

Ο φιλόσοφος, είναι φανερό από τα ανωτέρω αποσπάσματα πως αναφέρει το Λόγο ως μία έννοια ανώτερη και θεία, αποτελώντας, ίσως, την ενοποιητική αρχή ή τη συμμετρική διάταξη των πραγμάτων. Είναι πιθανό επίσης με τον «Λόγο» να σχετίζεται το μέτρο και η αναλογία. Έτσι μπορεί τα φαινομενικά αντίθετα να είναι ενωμένα στο σύμπλεγμα του Λόγου. Ο Λόγος για τον Ηράκλειτο είναι πιθανό να έχει το ίδιο εύρος εφαρμογής με τη φωτιά, την οποία θεωρεί πρωταρχικό συστατικό του κόσμου.⁴⁴

Ο Ηράκλειτος, ωστόσο, δεν αναφέρει ρητά το Λόγο ως μία σταθερότητα με την έννοια ότι η ύπαρξή της διασφαλίζει την ακινησία. Δεν αναφέρει, επίσης, πως «τα πάντα» και «το ένα» μπορεί να βρίσκονται σε κατάσταση ακινησίας, καθώς ούτε και σε διαρκή μεταβολή ή αντίσταση.

ii. Ενότητα των Αντιθέτων

Από το απόσπασμα «Το θαλασσινό νερό είναι το πιο καθαρό και το πιο μολυσμένο. Για τα ψάρια είναι

³⁶ Ο.π. σ. 269.

³⁷ Ο.π. σ. 203.

³⁸ Ο.π. σ. 272.

³⁹ Guthrie (1998), σ. 286.

⁴⁰ Ο.π. σ. 292.

⁴¹ Ο.π. σ. 286.

⁴² Kirk (1988), σ. 196.

⁴³ Ο.π. σ. 195.

⁴⁴ Ο.π. σ. 196.

πόσιμο και ευεργετικό, αλλά για τους ανθρώπους μη πόσιμο και βλαβερό»,⁴⁵ καθώς και βάσει ενός άλλου σωζόμενου αποσπάσματος, βάσει του οποίου τα ζευγάρια αντιθέτων αποτελούν η μέρα και η νύχτα, ο χειμώνας και το καλοκαίρι, η χόρταση και η πείνα, τα οποία συνθέτουν τον θεό,⁴⁶ μπορούμε να υποθέσουμε πως ο Ηράκλειτος εννοούσε πως κάθε ζευγάρι αντιθέτων αποτελεί μια ενότητα.⁴⁷

Ο Ηράκλειτος προφανώς αντιλαμβανόταν πως η ενότητα των πάντων, η οποία εξαρτάται από την ισόρροπη αντίδραση μεταξύ των αντιθέτων, κρύβεται κάτω από την επιφάνεια, όπως διατείνεται ο Kirk.⁴⁸ Επίσης, η γενική ισορροπία του κόσμου μπορεί να διατηρηθεί μόνο αν η αλλαγή προς τη μία κατεύθυνση προκαλεί τελικά μια αλλαγή προς την άλλη, δηλαδή εάν υπάρχει αέναος ανταγωνισμός των αντιθέτων.⁴⁹

Σε συνάρτηση με την αποδοχή της θεωρίας της ροής από τον Ηράκλειτο, τα παραπάνω συμπεράσματα ευσταθούν, με την έννοια, όμως, πως πίσω από την ενότητα των πάντων δεν κρύβεται η σταθερότητα, αλλά, αντιθέτως, τα αντίθετα αντιμάχονται συνεχώς ώστε διατηρηθεί η ενότητα. Για τη γενική ισορροπία, λοιπόν, του κόσμου απαιτείται η ο αέναος ανταγωνισμός που περιλαμβάνει τη συνεχόμενη και αδιάλειπτη μεταβολή των πάντων.

Έτσι, ο Ηράκλειτος αντιλαμβανόταν πως τα αντίθετα αντιμάχονται συνεχώς, προσδίδοντας την θεωρία της ροής στα πάντα για να διατηρηθεί η ενότητα στα αντίθετα και κατά συνέπεια η γενική ισορροπία του κόσμου.

iii. Πόλεμος

Αποσπάσματα: «Πρέπει να ξέρουμε ότι ο πόλεμος είναι κοινό φαινόμενο και το δίκαιο σημαίνει ανταγωνισμό και ότι όλα συμβαίνουν σύμφωνα με τον ανταγωνισμό και την αναγκαιότητα». «Ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων και ο βασιλιάς των πάντων, και μερικούς τους έκανε θεούς, άλλους ανθρώπους. Μερικούς τους έκανε ελεύθερους, άλλους δούλους».⁵⁰

Ο Ηράκλειτος τοποθετεί τον πόλεμο στο πλαίσιο του ανταγωνισμού. Ο πόλεμος αποτελεί το «πεδίο μάχης» στο οποίο συγκρούονται τα αντίθετα. Οι προσωρινές διακοπές του πολέμου, που αναφέρει ο Kirk,⁵¹ που μπορεί να προκαλούνται από ισοπαλία των συγκρουόμενων, ασφαλώς δεν μπορεί να σημαίνουν ότι ο κόσμος μπορεί να εισέλθει, έστω και προσωρινά, σε κατάσταση ακινησίας. Αντιθέτως, ο Ηράκλειτος

αναφέρεται στον πόλεμο για να τονίσει παραδειγματικά τον ανταγωνισμό και την μεταβολή των πάντων. Η κατάσταση ανακωχής θα σήμαινε μία πυχή της ισορροπίας του κόσμου που διατηρείται από τη συνεχόμενη και αδιάλειπτη μεταβολή των πάντων.

Μετά τον πόλεμο, ο Ηράκλειτος αναφέρει πως οι συμμετέχοντες σ' αυτόν αλλάζουν κατάσταση και μπορεί είτε να δοξαστούν σαν ήρωες είτε να μνημονεύονται απλώς ως μαχητές, είτε να αποκτήσουν ελευθερία είτε να επέλθουν σε κατάσταση δουλείας. Το απόσπασμα αυτό αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα για να στηριχθούμε στην άποψη πως ο Ηράκλειτος αποδέχεται τη θεωρία της ροής, αφού ο πόλεμος σημαίνει τον ανταγωνισμό, διεξάγεται από τη σύγκρουση των αντιθέτων, τα οποία, εν τέλει, μπορεί και να αλλάξουν μορφή.

Επίλογος

Ο Ηράκλειτος, λοιπόν, εισήγαγε την ήπια μορφή της θεωρίας της ροής. Τα επιχειρήματα που προβάλλονται για να αμφισβητήσουν τον Ηράκλειτο ως εισηγητή αυτής της θεωρίας είναι μεν σοβαρά, αλλά όχι τόσο πειστικά όσο τα επιχειρήματα της άλλης άποψης.

Οι έννοιες όπως «Λόγος», «Ενότητα των Αντιθέτων» και «Πόλεμος», εντάσσονται πλήρως στο φιλοσοφικό σύστημα του Ηράκλειτου ως τμήματα της θεωρίας της διαρκούς και αδιάλειπτης μεταβολής των πάντων.

Βιβλιογραφία

Guthrie, W.K.C. 1998. «Ροή και Λόγος στον Ηράκλειτο». Στο: *Οι Προσωκρατικοί, Συλλογή Κριτικών Δοκιμίων*. μτφρ. Τσιγκάνου, Φ. Γιανναδάκης, Ν. Μοσχονάς Σπ. Τζαβάρας, Γ. Δ. Τόμος Α'. Αθήνα: Ευρωσπουδή.

Kirk, G.S., Raven, J.E., Schofield, M. 1988. *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*. μτφρ. Κούρτοβικ, Δ. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Kirk, G.S. 1998. «Η φυσική μεταβολή στον Ηράκλειτο». Στο: *Οι Προσωκρατικοί, Συλλογή Κριτικών Δοκιμίων*. μτφρ. Τσιγκάνου, Φ. Γιανναδάκης, Ν. Μοσχονάς Σπ. Τζαβάρας, Γ. Τόμος Α'. Αθήνα: Ευρωσπουδή.

Βιρβιδάκης, Σ. Γιαννάκης, Η. Δήμας, Π. Ζωγραφίδης, Γ. Θανάσας, Π. Ιεροδιακόνου, Κ. Καλλιγιάς, Π. Καλογεράκος, Ι. Κοντός, Π. Μπάλλα, Χ. Πολίτης, Β. Ράγκος, Σ. Τσούνα, Β. 2000. *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο Αιώνα*. Τόμος Α'. *Η Ελληνική Φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

⁴⁵ Ο.π. σ. 196.

⁴⁶ Ο.π. σ. 198.

⁴⁷ Ο.π. σ. 198.

⁴⁸ Ο.π. σ. 198.

⁴⁹ Ο.π. σ. 201.

⁵⁰ Ο.π. σ. 201.

⁵¹ Ο.π. σ. 202.